उदये जाते सति तदादि गुरुवर्षं कृत्तिकादिनक्षत्रसम्बन्धात् कार्त्तिकसंज्ञं भवति। अमेत्यत्युपलक्षणम् तेन यद्दिने गुरोरस्तोदयौ तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षं भवतीति तात्पर्य्यम्" संक्षेपः। अत्र चन्द्राक्रान्तनक्षत्रवशेन गुरुवर्षसंज्ञायाः कार्त्तिकादिशब्दस्य योगरूढ़त्वमाश्रित्य रङ्गनाथेनोक्तिः। तथाहि 'नक्षत्रेण युक्तः कालः" पा० सूत्रे नक्षत्रपदस्य चन्द्राधिष्ठिततत्समीपस्थनक्षत्रपरत्वमन्यथाराशिचक्रान्तर्गततत्तन्नक्षत्राणां कालभेदेनोदयात्तद्योगस्य प्रतिदिनं सत्त्वेन नक्षत्रयोगमात्रस्याव्यावर्त्तकत्वम्। तस्य च "लुबविशेषे" पा०लुप् लुप्ताऽणा प्रत्ययेन च चन्द्राधिष्ठितकृत्तिकादिनक्षत्रयुक्तस्य तत्समीपस्थरोहिण्यादियुक्तस्य च कालस्य बोधनम् न तु गुरुभुज्यमाननक्षत्रयुक्तकालस्य बोधनम्। स च कालः यत्रास्ति अर्श०अचि कार्त्तिकादेर्वर्षस्य बोधः। रघु मते तु कार्त्तिकशब्दे १९४९पृ०दर्शितजयादित्यव्याख्यानुसारेण "सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति" पा०सूत्रे अस्मिन्निति पदस्यार्द्धमासमासवर्षपरत्वेऽपि वर्षपरत्वपक्षे अनेकपूर्णिमाणां वर्षघटकत्वेन तद्योगेन सज्ञाविशेषानाधायकत्वेन योगार्थाभावात् केवलरूढ़त्वं पारिभाषिकत्वं वाश्रित्य गुरुभुज्यमाननक्षत्रे गुरोरस्तोदयवशात् तन्नामोक्तिरिति मतभेदः। उभयमतेऽपि उदयशब्दस्य सूर्य्यसान्निध्यविशेषोत्तरमुदयपरता न तु प्रत्यहं कालभेदेन जायमानोदयगिरिसम्बन्धमात्रपरता तस्य सदातनत्वेनाविशेषात्। तत्राप्ययं विशेषः यद्दिने गुरोरस्तोदयौ तद्दिने यच्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं तत्संज्ञं वार्हस्पत्यं वर्षमिति रङ्गनाथोक्तिः अमायामस्तोदययोरेव बोध्या। अमायां हि सूर्य्यचन्द्रयोरेकराशिस्थत्वेन गुरोरपि तत्रस्थितत्वेनास्तत्वात्। पूर्णिमायान्तु नैतत्सम्भवः तदा चन्द्रस्य सूर्य्यात् सप्तमराशिस्थत्वेन गुरोश्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रस्थत्वेऽस्तत्वासम्भवात्। अत्र पूर्णिमायां गुरोरस्तोदययोश्चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रं विनाऽपि सम्भवात् तत्र जीवभुज्यमाननक्षत्रनाम्नैव वर्षसंज्ञा तदभिप्रायेणैव "ज्येष्ठामूलोपगे जीवे" इति वक्ष्यमाणवचनं द्रष्टव्यम् नक्षत्रेण सहोदयमित्यस्य "नक्षत्रेण गुरुभुजामाननक्षत्रेणेति" रघु०व्याख्या च बोध्या। रङ्गनाथमते तु नक्षत्रेण चन्द्राक्रान्तनक्षत्रेण सह चन्द्रार्काभ्यां सममित्येव व्याख्या अमायाञ्च तयोरेकराशिस्थत्वात् यथोक्तिः अस्मिन् पक्षे च सह शब्दस्य सार्थक्यं रघु० मते तु सहशब्दवैयर्थ्यं बोध्यम्। वस्तुतः चान्द्रमाससंज्ञाभेदे चन्द्राक्रान्तनक्षत्रस्य प्रयोजकत्ववत् गुरुवर्षसंज्ञाभेदे गुरुभुज्यमाननक्षत्रस्यैव प्रयोजकत्वं युक्तमन्यवर्षसंज्ञाभेदेऽन्याक्रान्तनक्षत्रस्य प्रयोजकत्वानौचित्यात्। अत्रेदं बोध्यम् "द्वासप्ततिर्महत्यस्ते इत्युक्तेः" ७२द्वासप्ततिसावनदिनैर्वार्द्धक्यास्तत्ववाल्यसम्भवेन वार्द्धक्यवाल्यकालपरित्यागेन अस्तकालस्य त्रिपक्षात्मकत्वेनामायामस्तत्वे पूर्णिमायामुदयः पूर्णिमायामस्तत्वेऽमायामुदयः। अमाया अपि द्वादशभागात्मकत्वेन सूर्य्याक्रान्तांशात् "एकादशामरेज्यस्य" सू०सि० उक्तैकादशांशातिक्रमे गुरोरुदयसम्भवः। रङ्गनाथेन "संहिताग्रन्थेऽस्तोदयसम्बन्धात् वर्षोक्तिः परन्त्विदानीमुदयादवर्षव्यवहारो गणकैर्गण्यते इत्युक्तत्वात् गुरोरुदयवशादेव तद्वर्षगणना कार्य्या। अतएव "अस्तोदयात्तथा" सू०सि० वाक्यस्य अस्तोत्तरं सूर्य्यसान्निध्यविशेषाधीनास्तकालादुत्तरम् उदय इति व्याख्या अतएवैकवचनप्रयोगः अतएव च वृ०स०"नक्षत्रेण सहोदयमुपगच्छति येनेति" उदयमात्रस्य वर्षनामप्रयोजकतोक्तिः। तत्र "नक्षत्रेण सहोदयमस्तं वा येन यातीति रघुनन्दनधृतपाठश्छन्दोभङ्गदोषादनादेयः। अत्रेदं बोध्यं ग्रहगतन्यूनाधिकसम्भावनया ततोऽर्वाक् पश्चाद्वा उदयः सम्भाव्यते इत्यतोऽमेत्युपलक्षणमित्युक्तम्। चन्द्राधिष्ठितनक्षत्रद्योतनायैव सू०सि०"वैशाखादिषु कृष्णे च योगे पञ्चदशे तिथावित्युक्तं "सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या संबध्यते" इत्युक्तेः प्रायेण तस्या रोहिणीसम्बन्धः सम्भाव्यते रोहिणीसम्बन्धे च वर्षस्य कार्त्तिकत्वं रोहिण्याश्चन्द्राधिष्ठितकृत्तिकासमीपस्थत्वात् अतएव नक्षत्रद्वयसम्बन्धेन कार्त्तिकत्वादित्यकथनम्। तथा चायमर्थः। ३।४। नक्षत्रयोः कार्त्तिकम्। ५।६। मार्गशीर्षम्। ७।८। पौषम्। ९।१०। माघम्। ११।१२। १३। फाल्गुनम्। १४।१५। चैत्रम्। १६।१७। वैशाखम्। १८।१९। ज्यैष्ठम्। २०।२१। आषाढ़म् २२।२३। श्रावणम्। २४।२५।२६। भाद्रम्। २७।१।२। नक्षत्रेषु आश्विनं वर्षम्। एवं द्वादश वर्षाणि भवन्ति। तेन चन्द्राधिष्ठितशब्दस्य तदाक्रान्ततत्समीपर्क्षपरत्वम् "नक्षत्रेण युक्तः कालः" पा०नक्षत्रशब्दस्य तादृशार्थकत्वेन तत्प्रत्ययार्थरूपयोगेन तदर्थत्वौचित्यात् अतः कार्त्तिकवर्षस्य रोहिणीनक्षत्रसम्बन्धेऽपि सम्भवः। अतएव "ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमः" इति "ज्येष्ठा